

Türkçede Anlam Yasaları

Dr. İsa Kerem BAYIRLI

3. Baskı

Dr. İsa Kerem BAYIRLI

TÜRKÇEDE ANLAM YASALARI

ISBN 978-605-241-512-2

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarına aittir.

© 2022, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz. Bu kitap, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınev**idir. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere <http://pegem.net> adresinden ulaşılabilir.

1. Baskı: Ocak 2019, Ankara
3. Baskı: Eylül 2022, Ankara

Yayın-Proje: Şehriban Türüldür
Dizgi-Grafik Tasarım: Müge Kuyrukcu
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık Reklam San Tic. Ltd. Şti.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/48 İskitler/Ankara
Tel: (0312) 341 36 67

Yayıncı Sertifika No: 51818
Matbaa Sertifika No: 47865

İletişim

Macun Mah. 204. Cad. No: 141/A-33 Yenimahalle/ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50
Dağıtım: 0312 434 54 24
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

Dr. İsa Kerem BAYIRLI

1988 yılında Antakya'da doğdu. 2010 yılında ODTÜ İngilizce Öğretmenliği Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. 2012 yılında Boğaziçi Üniversitesi Dilbilim Yüksek Lisans Programı'ndan kuramsal dilbilim alanında yazdığı tez ile mezun oldu. Aynı yıl, Massachusetts Teknoloji Entitüsü Dilbilim ve Felsefe Bölümü'ne doktora öğrencisi olarak kabul edildi. 2017 yılında doğal dillerde ad öbekleri ile ilgili dil evrensellerini konu edinen çalışmasıyla doktora derecesini aldı. 2019 yılından itibaren TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde doktor öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

ÖN SÖZ

Çağdaş bilimin öncülerinden Galileo Galilei doğanın kitabının matematik dilinde yazıldığını söyler. Bu dili bilmeyenlerin, kitabın “tek bir kelimesini anlamalarına bile imkân yoktur”. Gerçekten de matematik doğanın betimlenmesinde ve doğa yasalarının ortaya çıkarılmasında kritik bir rol oynar. Dahası, dikkatli ve derin düşünmenin araçlarından biri olarak, dilbilim için de vazgeçilmezdir. Matematiğin doğal dillerde anlamın analizindeki önemini, birbiriyle ilintili (en az) üç başlık altında ele alabiliriz:

1. Matematik, anlam hakkında iyi tanımlılığa dayanan bir akıl netliğiyle düşünebilmemizi sağlar (bkz. birinci bölüm, ikinci bölüm).
2. Matematiksel kesinliğin düşünmeyi berraklaştırıcı yönü, anlam hakkında başka şekilde sorulamaz soruların formüle edilmesini sağlar (bkz. ikinci bölüm).
3. Matematiksellik, doğal dile ait birtakım genellemelerin niçin doğru olduğunu daha iyi anlamamıza yardımcı olur (bkz. ikinci bölüm, üçüncü bölüm).

Bu kitabın yazılmasının amaçlarından biri yukarıdaki tezleri destekleyen doğal dil verilerini sunmak. Kitabın giriş niteliğindeki ilk bölümünde anlamın matematiksel analizinin ne olduğunu anlamaya çalışacağız. Sonraki bölümlerde ise yukarıda ifade ettiğimiz tezleri, doğal dilde anlamla ilgili verilerle ve genellemelerle desteklemeye çalışacağız.

Kitapta örneklerimizi Türkçe üzerinden geliştireceğiz. Ancak burada tartışılacak genellemelerin sadece Türkçe için geçerli olduğu düşünülmemeli. Bu genellemelerin büyük kısmı Amerikan İngilizcesinin anlambilimcilerce dikkatle incelenmesi neticesinde ortaya çıkarıldı, daha sonra başka pek çok dil için geçerli oldukları görüldü. Başka dillere bakarak geliştirilen genellemelerin Türkçeye uygulanabilmesi, anlamsal özellikleri yöneten ilkeler açısından doğal dillerin

birbirlerine oldukça benzer olduğu fikrini destekler niteliktedir. Dilbilim, tek tek dillerin özelliklerinin betimlenmesinden ziyade mümkün her doğal dili tanımlayan yasaların belirlenmesiyle ilgilenir. Biz de bu kitapta bunu yapacağız.

Matematiksel analiz dilbilimin pek çok alanına uygulanabilir. Bir doğal dile ait seslerin akustik özelliklerinin analizinde matematik kullanılabilir. Sezdizimsel (fonolojik) ve sözdizimsel (sentaktik) kuramların geliştirilmesinde matematiğin araçlarından yararlanılabilir. Dillerin zaman içinde değişimi ve dil yetisinin biyolojik evrimi ile ilgili matematiksel modeller geliştirilebilir. Bu kitapta doğal dilde anlamın matematiksel kuramına odaklanıyor olacağız.

Dr. İsa Kerem Bayırlı

İÇİNDEKİLER

Ön Söz..... v

1. BÖLÜM ANLAMIN MATEMATİĞİ

Anlam ve Anlamsal Değer	1
Özel ve Genel Adlar	3
Tümcenin Anlamsal Değeri	8
Olumsuzluk İfadeleri	11
Ve Bağlacının Anlama Etkisi.....	14
Veya Bağlacının Anlama Etkisi.....	17
Geçişli Eylemlerin Anlamsal Değeri	26

2. BÖLÜM İMKÂNSIZ NİCELEYİCİLER

Dışta Kalanlar	33
Anlamda Buluşanlar	50

3. BÖLÜM KAYIP SÖZCÜKLERİN HİKÂYESİ

Kayıp İlanları.....	59
Sessizliğin Sesi.....	65

Özet.....73

Yararlanılan Kaynaklar77

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. A Kümesinin Venn Şeması	5
Şekil 2. Ali Nesin matematikçidir.	10
Şekil 3. TARİHÇİ kümesi	11
Şekil 4. $E \setminus \text{TARİHÇİ}$ kümesi	13
Şekil 5. $\text{TARİHÇİ} \cap \text{MATEMATİKÇİ}$	16
Şekil 6. $\text{TARİHÇİ} \cup \text{MATEMATİKÇİ}$	19
Şekil 7. İKİNCİ HİPOTEZ: tarihçi veya matematikçi	21
Şekil 8. $\text{TARİHÇİ} \cup \text{MATEMATİKÇİ}$	23
Şekil 9. $E \setminus (\text{TARİHÇİ} \cup \text{MATEMATİKÇİ})$	23
Şekil 10. İKİNCİ HİPOTEZ: tarihçi veya matematikçi	24
Şekil 11. İKİNCİ HİPOTEZ: tarihçi veya matematikçi değil	24
Şekil 12. $\text{KADIN} \subseteq \text{MATEMATİKÇİ}$	37
Şekil 13. $\text{KADIN} \cap \text{MATEMATİKÇİ} \neq \emptyset$	38
Şekil 14. $\text{KADIN} \cap \text{MATEMATİKÇİ} = \emptyset$	39
Şekil 15. $\frac{ \text{KADIN} \cap \text{MATEMATİKÇİ} }{ \text{KADIN} \setminus \text{MATEMATİKÇİ} } >$	40
Şekil 16. $ \text{KADIN} \cap \text{MATEMATİKÇİ} = 6$	41
Şekil 17. $ \text{KADIN} = \text{MATEMATİKÇİ} = 3$	42
Şekil 18. $ \text{KADIN} \cup \text{MATEMATİKÇİ} = 6$	43
Şekil 19. $\text{MATEMATİKÇİ} \setminus \text{KADIN} \neq \emptyset$	44
Şekil 20. Mümkün ve imkânsız niceleyiciler	45
Şekil 21. Niceleyicilerin kabul edilirliliği	53
Şekil 22. Bileşim ve tümleyeni	61
Şekil 23. Kesişim ve tümleyeni	62
Şekil 24. Reh kadın matematikçidir.	64
Şekil 25. Tarihçi veya matematikçi	65
Şekil 26. İKİNCİ HİPOTEZ: tarihçi veya matematikçi	66

1. BÖLÜM

ANLAMIN MATEMATİĞİ

ANLAM VE ANLAMSAL DEĞER

Anlam nedir? Bu soruyu bu hâliyle yanıtlamak pek de kolay görünmüyor. İsterseniz şöyle soralım: Anlama sahip olan dil ifadeleri ne tip özellikler gösterir? Bu soruyu yanıtlamaya başlamak için aşağıdaki iki tümceyi ele alalım:

- (1) Fazıl Say piyanisttir.
- (2) İlber Ortaylı matematikçidir.

Dünyayı yeterince tanıyor isek ilk tümcenin doğru ikincisinin ise yanlış olduğunu biliriz. İlk tümceyi doğru ikinci tümceyi yanlış yapan şey, dünyanın durumu ile birlikte, bu tümcelerin *anlamıdır*. Bir tümcenin anlamını “kavrayan” birey, dünyanın durumu ile ilgili bilgilere de sahip ise, bu tümcenin doğru olup olmadığını söyleyebilir.

Peki bir tümcenin anlamını belirleyen etmenler nelerdir? İlk olarak aşağıdaki tümcelerdeki özel adlara odaklanalım:

- (3) a. İlber Ortaylı tarihçidir.
b. Ali Nesin tarihçidir.

- (4) a. Ali Nesin piyanisttir.
b. Fazıl Say piyanisttir.

(3)'te verilen örneklere baktığımızda doğru olan bir tümcenin, özel adın değiştirilmesiyle yanlış hâle geldiğini görürüz. (4)'teki tümcelerde ise yanlış bir tümce özel adın değiştirilmesiyle doğru hâle gelmiştir. O hâlde ilk gözlemimizi şöyle ifade edebiliriz: Bir tümcenin anlamını belirleyen etmenlerden biri tümceyi oluşturan özel adın anlamıdır.

Şimdi de “matematikçi” ve “piyanist” gibi genel adlara odaklanalım. Genel adların anlama etkisini anlamak için aşağıdaki örneklere göz atalım:

- (5) a. Ali Nesin matematikçidir.
b. Ali Nesin piyanisttir.
(6) a. İlber Ortaylı matematikçidir.
b. İlber Ortaylı tarihçidir.

(5)'teki örneklerde genel adın değiştirilmesi doğru bir tümceyi yanlış bir tümceye çevirmiştir. (6)'da yapılan değişiklik ise yanlış bir tümceyi doğru bir tümceye çevirmiştir. O hâlde tümcelerin anlamıyla ilgili ikinci gözlemimiz şudur: Bir tümcenin anlamını belirleyen etmenlerden biri tümceyi oluşturan genel adın anlamıdır.

Özetle, bir tümcenin anlamını belirleyebilmek için o tümceyi oluşturan sözcüklerin ve öbeklerin anlamını belirlememiz gerekir. Bu kitapta ilk olarak, tümcelerin anlamının onu oluşturan parçaların anlamı temelinde nasıl belirlendiğini göstereceğiz. Böylece tümcelerin anlamları hakkında net bir biçimde düşünmeyi öğreneceğiz. İkinci bölüm ile birlikte doğal dil ifadelerini yöneten anlam yasalarına odaklanacağız. İlk bölüm, büyük oranda, ikinci ve üçüncü bölümde karşılaşıcağımız genellemelere hazırlık niteliğindedir.

Bu noktada bir ayrıma dikkat çekmek yerinde olacaktır. Yukarıda doğal dil ifadelerinin, örneğin tümcelerinin, anlamından bahsettik. Bir dil ifadesinin anlamı ile bu dil ifadesinin belli bir analiz altındaki anlamsal değeri farklı şeylerdir. Bir dil ifadesinin anlamsal analizi, bu ifadenin anlamının ne olduğu ile ilgili bir *hipotez*dir. Anlamla ilgili analizler, diğer hipotezler gibi, değiştirilebilir, geliştirilebilir ve yanlışlanabilir şeylerdir. Anlam ise bu hipotezlerin açıklamaya çalıştığı şeydir. O nedenle bir ifadenin belli bir analiz altında anlamsal değerinden bu ifadenin anlamı olarak bahsetmek çok iddialı olur. Biz bu kitabın geri kalanında, doğal dil ifadelerinin anlamından değil geliştireceğimiz analiz altındaki *anlamsal değer*inden bahsediyor olacağız.

ÖZEL VE GENEL ADLAR

Bir tümcenin anlamsal değerini belirleyen, bu tümceyi oluşturan sözcük ve öbeklerin anlamsal değeridir. O hâlde, tümcelerinin anlamsal değerini bulabilmek için tümceleri oluşturan sözcük ve öbeklerin anlamsal değerini belirlemeliyiz. İlk olarak özel adlara odaklanalım. “Ali Nesin”, “Fazıl Say” ve “İlber Ortaylı” gibi ifadeler, Türkçeye ait özel adlardır. Bunların içinde örneğin “Ali Nesin” özel adının anlamsal değeri, bu adı taşıyan entite, yani Ali Nesin bireyidir. Özel adların anlamsal değeri ile ilgili şu basit varsayımı yapabiliriz:

Özel Adların Anlamsal Değeri

Bir özel adın anlamsal değeri, bu özel adı taşıyan entitedir.

Doğal dile ait bir özel adı, bu özel adın anlamsal değerinden ayırtmak için bu özel adın anlamsal değerini, küçük harflerle ve boşluksuz bir şekilde yazıp sonuna tırnak ekleyerek göstereceğiz. Örneğin, “Ali Nesin” özel adının anlamsal değerini göstermek için *alinesin*’ sembolünü kullanacağız. Doğal dile ait özel adların anlamsal değeri ile ilgili gözlemlerimizi aşağıda gösteriyoruz: